

ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ МИСТЦІВ У КУЛЬТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ, ПІВНІЧНОЇ, ПІВДЕННОЇ АМЕРИКИ ТА АВСТРАЛІЇ

Не маючи змоги вільно й незалежно розвивати свій творчий таланти в умовах поневоленої Батьківщини, чимало українських мистців наважились на гіркий хліб еміграції, де за дуже складних умов вчилися і творили, часто не поступаючись місцем відомим мистецьким величинам Заходу. На еміграцію прибули як вже сформовані мистці, які продовжували вдосконалювати свою майстерність, так і початківці.

Велике значення для надання допомоги початківцям мав створений у 1923 році в Празі Український гурток пластичного мистецтва, який згодом став Українською студією пластичного мистецтва (УСПМ). Гурток очолював відомий мистецтвознавець Д. Антонович. За зразками високих мистецьких шкіл Заходу він організував чотирирічну школу мистецтва з класами графіки, рисунку, малярства, скульптури, прикладного мистецтва, архітектури. Цю школу закінчило 67 студентів, яка, крім звичайного навчання, влаштовувала також виставки (збірні та індивідуальні) своїх студентів. Згодом з цієї школи вийшло чимало добрих і надійних мистців [8, с. 526–527].

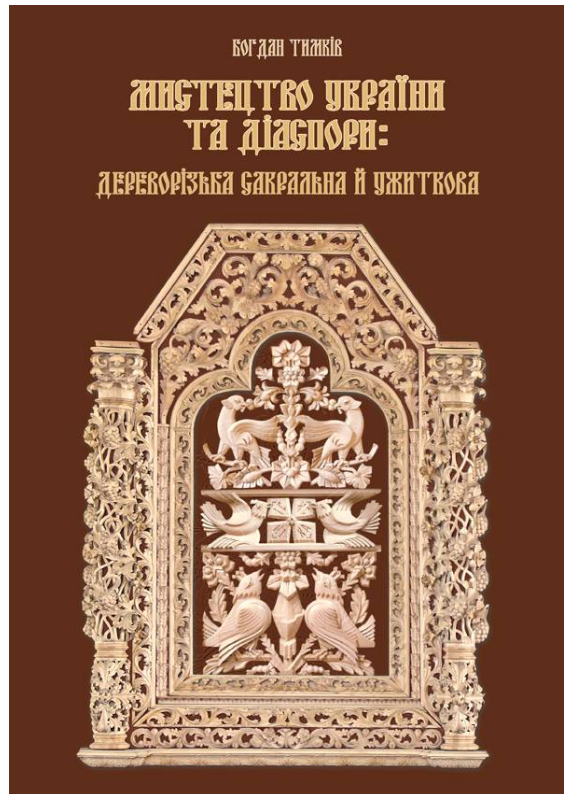
У 1930 р., щоб запобігти ліквідації УСПМ, Іван Кулець перетворив її у приватну мистецьку школу, залишивши програму навчання і назву. Згодом, 1946 року, студія отримала статус Народної академії. 23 травня 1950 р. І. Кулеця повідомили про закриття академії, оскільки в навчальному процесі мав використовуватись лише метод соціалістичного реалізму як єдиний і "правильний" метод у мистецтві. А в даному закладі соцреалізм вивчався поряд з іншими мистецькими течіями. Звідси виходили не лише класичні реалісти, але й імпресіоністи, експресіоністи, монументалісти, кубісти тощо.

Протягом міжвоєнного й воєнного періодів в Українській академії пластичного мистецтва навчалися такі українські мистці: К. Антонович, Н. Білецька, М. Бринський, Ю. Вовк, П. Громницький, С. Зарицька, І. Іванець, С. Колядинський, К. Кричевська-Росандіч, М. Кричевський, О. Лятуринська, Г. Мазепа, Т. Мазепа, І. Паливода, П. Холодний, В. Цимбал та інші [5, с. 110–111]. Після смерті Івана Кулеця (1952 р.) фактично перестала функціонувати і його мистецька студія, в якій здобули художню освіту сотні студентів.

Говорячи про творчу діяльність українських мистців у Західній Європі, слід зазначити, що існувала група художників, які були вже на Заході до початку Другої світової війни і група, що емігрувала з України під кінець війни, затримавшись у Західній Німеччині, Австрії лише на декілька років. Пізніше вони емігрували на постійне місце проживання до США та Канади. В основному це були мистці, які здобули художню освіту в Кракові, Варшаві, Празі, Києві, Харкові, Львові тощо. Вони винесли з цих закладів різні тогочасні мистецькі напрямки та стилі, що позначилося і на творчій діяльності самих мистців.

Загалом, період 1945–1950 рр. у Німеччині та Австрії для наших мистців можна назвати "табірним", оскільки вони жили в таборах для "переміщених осіб". Тут мистці організували невеликі виставки образотворчого й ужиткового мистецтва, де експонували твори живопису, графіки, вишивки, різьби по дереву, кераміки тощо.

Ініціативна група українських образотворчих мистців утворилася ще в Мюнхені в грудні 1946 року. Саме ця група організувала й оформила український відділ мистецької Виставки переміщених осіб у Мюнхені й стала засновником нової мистецької організації. В 1947 році 28 січня в Мюнхені було скликано Перший з'їзд українських мистців із американської, англійської та французької окупаційних

зон. З радянської зони окупації, звичайно ж, на з'їзд не приїхав ніхто. У з'їзді взяло участь 50 мистців із названих трьох зон, і на ньому ж було засновано Українську спілку образотворчих мистців (УСОМ). Вона стала ніби продовженням львівської СУОМ, але сягала ще глибше в історію – до традицій довоєнної Асоціації незалежних українських мистців (АНУМ). Так само УСОМ, як і АНУМ, поклала в основу суто професійні принципи й об'єднала мистців різних стилів і напрямків. З'їзд тривав два дні. Розглянувши питання організаційної і творчої праці наших мистців в еміграції, з'їзд обрав Управу УСОМ у такому складі: Едвард Козак – голова, Северин Борачок – заступник, Михайло Дмитренко – секретар, Степан Луцик і Яків Гніздовський – члени Управи.

З'їзд ухвалив 10 пунктів резолюції історичного значення, що відображають тодішню картину мистецьких процесів в еміграції. В першому пункті цих рішень, зокрема, читаємо: "На українських мистців, що знаходяться в сучасну пору на еміграції, лягає важливе й відповідальне завдання: з одного боку – зберігати і продовжувати ті форми українського національного мистецтва, що сьогодні не можуть бути розвивані в Україні; з другого – репрезентувати українську культуру перед чужинцями. Українські мистці, опинившись силою обставин на чужині, вважають своїм обов'язком не тільки далі вивчати великі досягнення європейського мистецтва, але й вносити в те європейське мистецтво свої власні, оригінальні надбання. Це буде можливе тільки тоді, коли українські мистці зберігатимуть національну суть свого мистецтва, проте в творчій практиці українське мистецтво має розмовляти тією самою образотворчою мовою, що й мистецтво світове, і українське мистецтво при всій своїй відмінності повинне формально ставити і розв'язувати ті самі образотворчі проблеми" [4, с. 8].

У таборі "Сгеркасерне" в Міттенвальді (вересень 1947 р.) відбулась виставка під назвою "Рік праці в таборах" із відділами українки, образотворчого та народного ужиткового мистецтва. У виставці взяли участь О. Козакевич-Дядинок, І. Кейван, О. Повстенко та М. Тржепель-Елліс. Виставка ця пройшла з великим успіхом, і про неї широко писала не тільки українська, але й німецька та англomовна преса.

Окрім виставок, творча діяльність мистців висвітлювалась на сторінках різноманітних видань, а саме: багатоілюстрованого журналу "Українське мистецтво" за редакцією С. Гординського, М. Дмитренка, Е. Козака і С. Луцика; альбому кольорових репродукцій творів українських мистців; монографії С. Гординського "Крук, Павлось, Мухин", що вийшли в Мюнхені 1947 року. В Мюнхені німецькою мовою опубліковано книгу Г. Прокопчука "Українські мистці в Німеччині" (1960 р.) зі вступною статтею проф. І. Мірчука.

За ініціати́ви французького міністерства закордонних справ і міністерства освіти в Парижі (1949 р.) було організовано "Виставку екзильних мистців". Серед 77 учасників свої твори представили 10 українців: І. Бабій, М. Білинський, О. Булавицький, В. Хмелюк, Я. Крушельницький, Ю. Кульчицький, П. Омельченко, І. Винників і С. Зарицька-Омельченко.

1960 року з приводу Міжнародного Євхаристійного конгресу в Мюнхені організовано "Виставку українського релігійного мистецтва" та видано ілюстрований каталог. У цій виставці взяли участь П. Андрусів, М. Білинський, С. Борачок, Я. Гніздовський, С. Гординський, Г. Крук, І. Курах, З. Лісовська, Л. Моссора, М. Осінчук, С. Пастухів, П. Холодний, М. Черешньовський [6, с. 98].

Необхідно зазначити, що після Другої світової війни в радянській Україні частина інтелігенції (т. зв. третя хвиля української еміграції), розуміючи яким буде їхнє становище як діячів української культури в умовах насильницького нав'язування ідеологічних штампів та методів художньої творчості, вирушила в країни Північної і Південної Америки й Австралії, а частина в – країни Західної Європи, звідки протягом 1947–1950 рр. більшість із них виїхала у великі міста США та Канади.

Центром зосередження українських мистців-емігрантів став Нью-Йорк. Тут було створено Літературно-мистецький клуб (ЛМК), а при ньому – Секцію образотворчого мистецтва, яка почала організовувати виставки.

1951 року частина української інтелігенції почала заохочувати емігрантів різних національностей до створення Міжнародного товариства мистців-виселенців. Метою цього об'єднання було зорганізувати в творче товариство мистців різних національностей – естонців, словаків, албанців, болгар, українців, чехів, югославів, поляків.

Згодом, після заборони товариства виселенців, українські мистці влаштовують першу велику репрезентативну виставку своїх творів, яка працювала 12–14 жовтня 1951 р. у Філадельфії. Виставка пройшла з великим успіхом, що й дало поштовх до заснування Об'єднання мистців-українців у Америці (ОМУА), яке через деякий час стало "найактивнішим мистецьким центром, до якого тяжіли українські мистці з цілого світу. В річних виставках беруть участь мистці-українці з Німеччини, Франції, Іспанії, Аргентини, Венеції, Канади, навіть з Австралії" [1, с. 55].

Отже, 1952 року було створено Об'єднання мистців-українців у Америці. Першим його головою був Сергій Литвиненко (1952–1956), далі Святослав Гординський (1956–1963), Петро Андрусів (1964–1965), Любомир Кузьма, ще пізніше – Михайло Черешньовський. Довголітнім секретарем ОМУА був Роман Пачовський (1953–1964). Найбільш активними членами Управи ОМУА були В. Січинський, П. Мегик, П. Андрусів, Д. Горняткевич, А. Малюца, Р. Пачовський, М. Білінський та інші.

"Крім річних виставок, управа Об'єднання зорганізувала сотні індивідуальних і збірних виставок, надрукувала багато каталогів, значну кількість яких розіслано до бібліотек і асоціацій у цілому світі", – згадував П. Андрусів [1, с. 55].

1952 року, після заснування осередку ОМУА в Нью-Йорку, була створена філія ОМУА у Філадельфії під головуванням Петра Мегика, і за ініціативою його та Петра Андрусіва в цьому місті була заснована Мистецька студія.

Протягом багатьох років свого існування ОМУА організувала близько сотні виставок, як збірних, так і індивідуальних, мистців старшої Генерації, молодих адептів та студентів різних мистецьких шкіл Америки. Понад 20 індивідуальних виставок відбулося в домівці ЛМК у Нью-Йорку, серед них – посмертна виставка творів Василя Кричевського, ретроспективна виставка, присвячена померлим мистцям ХХ століття, та низка інших. Спочатку виставки ОМУА відбувались у згаданій домівці ЛМК у Нью-Йорку, згодом – в Українському інституті Америки, у Філадельфії, Торонто, Монреалі, Сіракузах та по різних університетських бібліотеках. 1955 року при ОМУА утворилось Товариство молодих образотворчих мистців-українців, а 1964 року – Студентська секція.

1954 року в Торонто відбувся перший з'їзд українських мистців-емігрантів, на якому вони виробили програму своїх творчих дій, серед яких були й питання організації виставок. Таким великим проектом стала виставка 1960 року в Детройті, яка збрала чимало учасників із усіх країн світу, де проживали українські мистці. Одночасно з виставкою проходив із 24 вересня до 2 жовтня 1960 року фестиваль української культури. Крім виставок, українські громади пропагували своє мистецтво і через встановлення пам'ятників видатним представникам української культури. Окрім цього, українська діаспора в США дбала про мистецьку освіту своєї талановитої молоді, відкриваючи художні навчальні заклади. Серед них, однією з перших, 1952 року було засновано Українську мистецьку студію (очолив П. Мегик), яка змогла прийняти на навчання за весь час свого існування декілька сотень обдарованих учнів, стала своєрідним мистецьким українським центром із виставковим залом, із редакцією журналу "Нотатки з мистецтва", який заснували українські мистці 1963 року (редактор П. Мегик). У цьому мистецькому центрі відбувалися наукові конференції, читалися лекції з усіх галузей мистецтва.

На високому рівні українцями США було поставлено й видавничу справу, що мала на меті висвітлення проблем розвитку й досягнень української мистецтвознавчої науки. Мистецький осередок ОМУА, зокрема в Філадельфії, видав чимало цікавих книжок із історії української культури, монографії про відомих українських художників. Великим досягненням цього видавничого центру стало видання книги П. Мегика "Книга творчості українських мистців поза Батьківщиною" (1981), яка репрезентувала відомості про 120 визначних мистців-українців і містила репродукції їх живописних і графічних творів. Це видавництво за період 25-літнього існування ОМУА й при матеріальній підтримці громадськості США видало більше десяти альбомів із репродукціями творів М. Черешньовського, А. Дарагана, Л. Молодожанина та інших.

Була в США ще одна велика українська установа – Український інститут Америки, який заснував ще 1949 року Володимир Джус, відомий промисловець, українець за походженням. Для інституту В. Джус у Нью-Йорку закупив великий будинок, розташований біля Метрополітен-музею. Діяльність інституту була надзвичайно багатогранною, особливу увагу приділяли справі колекціонування й вивчення пам'яток української культури. Інститут придбав чимало творів мистецтва, зразків народного одягу, цінні предмети сакрального мистецтва; найбільшою в інституті була колекція українського образотворчого мистецтва, серед якої твори О. Архипенка, Л. Молодожанина, Г. Крука, М. Черешньовського, О. Грищенка та ін.

Важливе значення для української еміграції в США також мало заснування Українського інституту модерного мистецтва в Чикаго 1971 року. Інститут мав велике приміщення, в якому розміщувались картинна галерея, виставковий зал, бібліотека, зал засідань тощо. Метою діяльності інституту було "приєднання і гуртування тих молодих українських мистців, які досі були осторонь від українського культурного життя і популяризувати сучасну мистецьку творчість в українській громаді; поширювати українське ім'я в цих культурно-творчих осередках американського довкілля, куди українці досі продістатися не могли зі своїми суто традиційними формами мистецтва" [1, с. 55].

У культурно-мистецькому житті української діаспори важливу роль відігравали дослідження творчості мистців-емігрантів, міри їх інтеграції в іншу культуру та збереження ними національної ідентичності свого мистецтва. Українські мистецькі традиції, умови їх збереження вивчали, розвивали й популяризували такі відомі мистецтвознавці, художники та громадські діячі, як-от: Д. Горняткевич, С. Гординський, П. Мегик, І. Кейван та інші.

1949 року до США емігрує відомий художник-монументаліст Дам'ян Горняткевич (1892–1980), який на теренах України створив високохудожні церковні поліхромії: у 1931–1932 рр. церкви в Настасові (Тернопільщина), Угнові (над нею працював три роки), Вороблячині (біля Рави Руської), Немирові на Львівщині (ця церква зруйнована під час Другої світової війни). Репродукція розпису церкви в Угнові опублікована в чеському журналі "Сальон" (1939 р.), що виходив у Празі [1, с. 151].

Дам'ян Горняткевич народився в м. Лісько на Бойківщині. Вивчав малярство в Краківській академії мистецтв (1917–1923 рр.), для продовження навчання виїхав 1925 року до Німеччини. В Дрездені в майстерні К. Берінгера вивчає портретне малярство, а в Мюнхені – малярство пленеру.

Одразу після приїзду до США Д. Горняткевич включається в мистецьке життя українців-емігрантів, надрукувавши в лондонському журналі "Визвольний шлях", свою працю "Українські митці в автобіографіях", спершу серійно, потім окремою книжкою "Taras Schewtchenko als Maler".

Тут Д. Горняткевич проявив себе винятково як теоретик-мистецтвознавець, написавши безліч статей, розвідок, монографій у галузі малярства та народного мистецтва. Значну цінність для нашої мистецтвознавчої науки мають його праці "Українські митці в автобіографіях", "Шляхом українського ренесансу", "Українці – студенти Краківської академії мистецтв" та інші, що розкривають нам невідомі сторони життя і творчості мистців-емігрантів [4, с. 44].

Унікальним феноменом української культури ХХ ст. є діяльність Володимира Січинського (1894–1962), який відзначився своїми архітектурними спорудами, проектами, а також фундаментальними мистецтвознавчими працями. Народився в м. Кам'янці-Подільському в сім'ї відомого краєзнавця. В 1905–1912 роках навчався в мистецько-промисловій школі рідного містечка. Згодом закінчив Інститут цивільних інженерів у Санкт-Петербурзі. Серед сакральних споруд довоєнного періоду найбільш відомою є монастирська церква Св. Духа отців-редемптористів у с. Михайлівці, що на Пряшівщині.

Із 1948 року В. Січинський жив і працював у США. Він виконав безліч проектів іконостасів, престолів, кивотів та церков в українському стилі. Однією з найвишуканіших споруд є дерев'яна церква в Порто-Уніон (Бразилія), виконана в традиційному гуцульському стилі. Світове визнання архітекторові приніс проект внутрішнього оформлення костелу Пресвятої Трійці у Нью-Йорку. Серед багаточисельних мистецтвознавчих праць В. Січинського важливою для нас є стаття про генеалогію походження та розвитку різьби, написана для "Енциклопедії українознавства". На його думку, українська дереворізьба пройшла цілу історію свого становлення, набираючи все нових форм та змісту в період панування в українській культурі певних мистецьких стилів: візантійського, особливо в царині церковного мистецтва; барокового, коли українська різьба набула такого розвитку, що захоплювала іноземців; далі шириться різьба рококо, яка приносить ще більший розквіт церковній різьбі, особливо це стосується іконостасів у Богородчанах, Рогатині, Києво-Печерській лаврі, а також Успенського, Софіївського та Андріївського соборів [2, с. 822].

Світове визнання здобув Святослав Гординський (1906–1993) – видатний мистецтвознавець, маляр, поет, перекладач поезії з англійської, французької, німецької, італійської та польської мов. Брав активну участь у мистецькому житті України й української діаспори.

Народився в Коломиї на Івано-Франківщині в сім'ї видатного громадського діяча та вченого, дослідника давньоукраїнської літератури Ярослава Гординського. Мистецьку освіту здобував у Львівській академічній гімназії та мистецькій школі О. Новаківського (1924–1928), Берлінській академії мистецтв (1928–1929), Паризькій академії Рудольфа Жюльєна (1929–1931). Після закінчення навчання повернувся до Львова, де взяв участь у створенні Асоціації незалежних українських мистців (АНУМ), був членом редколегії львівського журналу "Мистецтво" (1932–1936). Упродовж 1944–1949 років жив у Мюнхені, а з 1949 р. – у м. Верона (штат Нью-Джерсі, США) [7, с. 57–58].

Найвідомішими працями С. Гординського в галузі мистецтвознавства є монографії "Українська ікона XII–XVIII ст.", "Олександр Архипенко", "Віктор Цимбал", "Галина Мазепа" та багато інших. Окрім мистецтвознавчої діяльності мистець прославився і своїми іконописними творами, створивши цілу низку ікон, стінописів та мозаїк. Ікони мистця за стилем ґрунтуються на візантійських традиціях, у поєднанні з модерним розумінням форми [4, с. 48]. На особливу увагу заслуговує оформлення ним Академії св. Василія Великого та монастиря сестер Місіонерок у Стемфордї, церкви св. Володимира в

м. Єлизабет, церкви св. Івана в Джонставні, а також іконостас церкви св. Петра й Павла у Саскатуні (Канада). Вершиною його творчості, безперечно, є цілий інтер'єр українського катедрального собору св. Софії в Римі, виконаний у мозаїчній техніці. І як зазначає проф. Дмитро Степовик, "унікальність храму, – як інтер'єру, цілком розписаного мозаїками, – доповнюється високою мистецькою вартістю самих мозаїк, у яких гармонійно злилися візантинізм і ренесанс" [7, с. 59].

Відомий громадський діяч, публіцист, мистецтвознавець та художник Петро Мегик (1899–1992) народився в с. Бошківці на Буковині. Мистецьку освіту здобув у Варшавській академії образотворчого мистецтва, яку закінчив 1928 року. Дипломну роботу виконував під керівництвом професора Трояновського. Це було оформлення репрезентативної зали-їдальні в одному із міністерств Польщі, яке П. Мегик виконав в українському стилі.

Після закінчення академії став учителем деревообробної технічної школи, пізніше – металооздоблювальної школи (м. Варшава). У Варшаві за участі П. Мегика була зорганізована Українська студентська громада, а при ній – секція студентів мистецьких шкіл, яка 1927 року перетворилася в мистецький гурток "Спокій". Гурток організував щорічні мистецькі виставки з виданням каталогів, а також книг. Серед них особливу мистецьку цінність представляють книги "Дереворити" та "Екслібриси" Ніла Хосевича.

Петро Мегик створив декілька високохудожніх проектів для сницарських творів, таких як "Архиєрейський хрест", "Панагія", а також творчо працював у жанрі портретів, пейзажів, натюрмортів. Його твори вражають колористичною гамою та композиційною побудовою.

На теренах Америки плідно працював Іван Кейван (1909–1991) – мистецтвознавець, графік, гравер, живописець, що народився в с. Карлів (тепер Прутівка) Снятинського району (Івано-Франківська обл.). Закінчив Коломийську гімназію 1927 року, а в 1932–1937 роках студіював графіку та малярство у Варшавській академії мистецтва. Приїхав до Канади з родиною 1949 року й оселився в Едмонтоні. Був учасником багатьох виставок українського мистецтва, зокрема, організованих УСОМ (Торонто), отримав цілу низку нагород за свої роботи.

І. Кейван активно працював у галузі мистецтвознавства. Він написав багато статей та монографій: "Володимир Січинський", "Дмитро Антонович", "Тарас Шевченко – образотворчий мистець", "Василь Кричевський – творець українського національного стилю" та "Українські мистці поза Батьківщиною", яка є частиною незавершеного машинопису "Історії українського мистецтва" і видана родиною мистця після його смерті. Весь мистецтвознавчий доробок І. Кейвана має велику цінність для нашої науки.

Іван Кейван розмалював три церкви в Альберті, доїжджаючи до них із Едмонтону. У 1960 році мистець намалював запрестольну ікону "Святий Юрій Змієборець" для тодішньої церкви св. Юрія Переможця в Едмонтоні [3, с. 25]. Проте основним видом творчості І. Кейвана були графічні композиційні портрети ("Гетьман Іван Мазепа", "Поет Тодось Осьмачка", "Автопортрет" тощо). Всі портрети виконані на високому мистецькому рівні, з винятковим хистом і розумінням передано індивідуальність кожного із зображених. Графічні роботи мистця позначені рисами українського бароко.

Отже, інтеграція українських мистців у культурне середовище країн Західної Європи, Північної, Південної Америки та Австралії не була асимілюванням у західну культуру, яке передбачало втрату національних ознак, а створила окрему українську течію в мистецькому світовому процесі, що духовно збагачувала й світову культуру. Саме завдячуючи їхній кропіткій праці, було збережено кращі надбання українського мистецтва та культури в цілому.

Оцінюючи культурну діяльність мистців української діаспори необхідно зазначити, що їхня творча праця становить потужний пласт художньої самосвідомості українців, є безцінним надбанням національної культури тісно пов'язаним з історією, звичаями та традиціями нашого народу. Вони не розгубили на чужині те, що створювалось упродовж століть українським народом, не розчинилися в культурах інших народів, а гідно репрезентували духовні й мистецькі скарби свого народу на чужині, водночас ставши невід'ємною частиною світової культури [9, с. 149].

Усьому світу відомі Український музей у Нью-Йорку, Інститут і музей українського мистецтва в Чикаго, музей цивілізації в Оттаві (Канада), музей при Українському католицькому університеті в Римі та інші, де зберігаються чудові колекції, як давніх, так і сучасних творів українського образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва. Окрім цього, своєрідними мистецькими осередками на чужині стали й українські храми, каплиці, які будували та оздоблювали мистці діаспори й при яких досить часто створювали невеличкі музеї чи музейні кімнати, наповнені кращими зірцями різних жанрів народного мистецтва.

Література

1. Андрусів П. Мистецтво – найміцніша зброя / П. Андрусів. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1987. – С. 55, 151.
2. Енциклопедія українознавства : в 10 т. / гол. ред. В. Кубійович. – Репринт. вид. – Львів, 1993. – С. 822.
3. З вірою і любов'ю. Пропам'ятна книга в 50-річчя парафії св. Юрія Переможця в Едмонтоні / ред. кол. доктор А. Горняткевич, І. Стадник, І. Шевчук та ін. – Едмонтон, 2005. – 135 с.
4. Кейван І. Українські мистці поза батьківщиною / І. Кейван. – Едмонтон ; Монреаль, 1996. – 226 с.
5. Мушинка М. Українська мистецька школа професора Івана Кулиця у Празі (1932–1952) / М. Мушинка // Вісник Львівської академії мистецтв. Спецвипуск. – Львів, 1999. – С. 104–113.
6. Попович В. Українські мистці у Західній Європі після 1945 року / В. Попович // Мистецтво української діаспори. Повернуті імена / за ред. О. Федорука. – К. : Тріумф, 1998. – С. 93–128.
7. Степовик Д. Сучасний український іконостас діаспори / Д. Степовик // Мистецтво української діаспори. Повернуті імена / за ред. О. Федорука. – К. : Тріумф, 1998. – С. 57–59.
8. Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. – 2-ге вид. / М. Семчишин. – К. : АТ "Друга рука" ; МП "Фенікс", 1993. – 550 с.
9. Тимків Б. Мистецтво України та діаспори: дереворізьба сакральна й ужиткова. – 2-ге вид., переробл. і доп. / Б. Тимків. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2012. – 316 с.